

FİLOLOGİYA

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.8>

UOT: 82-09.512.162

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA VƏTƏNİN BÜTÖVLÜYÜ İDEYASI

Fikrət SÜLEYMANOĞLU

*F.ü.f.d., AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
aparıcı elmi işçi. Azərbaycan.**E-mail: fikret55@mail.ru**<https://orcid.org/0000-0003-2425-1085>**Daxilolma tarixi: 02.02.2025**Düzəliş tarixi: 13.03.2025**Nəşrə təsdiq tarixi: 02.04.2025*

XÜLASƏ

Etnik bölgü (*bölünmüş xalq*) məsələsi bu gün dünya siyasətinin ən kəskin problemlərindən biridir. Bölünmüş etnos dedikdə, adətən coğrafi ərazi bütövlüyü bu və ya digər səbəblər nəticəsində sərhədlərlə parçalanmış xalqlar nəzərdə tutulur. Yəni bu xalqların əsrlər boyu formalaşmış etnik sərhədləri rəsmi coğrafi sərhədləri ilə üst-üstə düşmür. Coğrafi mövqeyindən və ya sayından asılı olmayaraq hər hansı etnosun bölünməsi yalnız həmin etnosun özü üçün deyil, həm də onun ətrafı, bəzən də yerləşdiyi region, hətta bütün dünya üçün (*Koreya, Tayvan, Kəşmir...*) çox ciddi problemlər – global müharibə təhlükəsi yaradır.

Hazırda dünyada çoxlu bölünmüş etnoslar var. Onlardan biri də Azərbaycan Respublikasında, İran, Gürcüstan və Rusiyanın Azərbaycan Respublikası ilə həmsərhəd bölgələrində – öz tarixi torpalarında yaşayan Azərbaycan türkləridir. Heç şübhəsiz ki, bura Ermənistandakı dədə-baba torpaqlarından zorla çıxarılmış yüz minlərlə soydaşımızın tarixi yurdlarını da əlavə etmək lazım gəlir. İki yüz il öncə ərazisi Rusiya və İran arasında bölünmüş Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai şüurunda vətənin bölünməsi və onun torpaqlarının yenidən birləşdirilməsi ilə bağlı fərqli düşüncələr özünü göstərir. Bu düşüncələr ayrı-ayrı dövrlərdə siyasi və hüququ müstəvidə müzakirə olunsada, daha çox ədəbi müstəvidə özünü göstərməkdədir.

Hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasının mövcudluğu, onun iqtisadi, siyasi və hərbi baxımdan inkişaf edib bölgənin lider dövlətinə çevrilməsi fonunda son zamanlar cənublu ziyalılar, o cümlədən ədəbiyyat xadimləri arasında vətənin birliyi və müstəqilliyi ideyasının yavaş-yavaş gücləndiyi, təbii olaraq daha geniş dairələri əhatə etməyə başladığı görülməkdədir. Heç şübhəsiz ki, bu ideyaların yayılmasında amansız təzyiqlərə rəğmən fərqli dünyagörüşü və ədəbi cərəyanları təmsil edən cənublu şairlərin fəaliyyəti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Məqalədə onların əsərləri bu kontekstdə araşdırılıb qiymətləndirilir. Araşdırmalar bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, vətəndə və ya mühacirətdə yaşamaqlarından asılı olmayaraq, informasiya texnologiyalarının yaratdığı imkanlardan bacarıqla istifadə edən cənublu şairlərin ədəbi fəaliyyəti problemin həlli perspektivləri ilə bağlı yeni mərhələnin başlanğıcına işarə edir.

Açar sözlər: etnik bölgü, Cənubi Azərbaycan, bütöv Azərbaycan, milli birlik ideyası

ИДЕЯ ЕДИНСТВА РОДИНЫ В ПОЭЗИИ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Фикрет СУЛЕЙМАНОВ*Кандидат филологических наук, ведущий научный
сотрудник, Институт литературы имени
Низами Гянджеви НАНА, Азербайджан**E-mail: fikret55@mail.ru
ORCID: 0000-0003-2425-1085**Дата поступления: 02.02.2025**Дата исправления: 13.03.2025**Дата утверждения к публикации: 02.04.2025***АННОТАЦИЯ**

Вопрос этнического разделения (разделённого народа) сегодня является одной из самых острых проблем мировой политики. Под разделённым этносом, как правило, понимаются народы, чья этническая целостность по тем или иным причинам была нарушена в результате географического размежевания и появления государственных границ. Иными словами, этнические границы, сформировавшиеся на протяжении веков, не совпадают с официальными географическими границами. Разделение какого-либо этноса, независимо от его численности или географического положения, становится источником серьёзных проблем не только для самого этноса, но и для окружающих его обществ, а в некоторых случаях — и для целого региона или даже всего мира (Корейский полуостров, Тайвань, Кашмир и др.), создавая угрозу глобального конфликта.

В современном мире существует множество разделённых этносов. Одним из них являются азербайджанские турки, проживающие в Азербайджанской Республике, а также на их исторических землях — в приграничных с Азербайджаном регионах Ирана, Грузии и России. Несомненно, к этому числу следует отнести и сотни тысяч наших соотечественников, насильственно изгнанных со своих исконных земель в Армении. Разделение Азербайджана, территория которого два века назад была поделена между Российской и Персидской империями, оставило глубокий след в общественном сознании. Мысль о разделении Родины и идее воссоединения её земель находит выражение в различных формах, и хотя этот вопрос в разные исторические периоды обсуждался на политико-правовом уровне, он преимущественно отражался в литературной плоскости.

Сегодня, на фоне существования независимой Азербайджанской Республики, её экономического, политического и военного укрепления, превращения в лидирующее государство региона, наблюдается тенденция к усилению идеи единства и независимости Родины среди южных просветителей, в том числе и представителей литературы. Эта идея постепенно охватывает всё более широкие слои общества. Важную роль в её распространении, несмотря на жестокие репрессии, играют южные поэты, представляющие различные мировоззрения и литературные течения. Их деятельность в этом направлении заслуживает особого внимания. В статье рассматриваются и оцениваются произведения этих авторов в указанном контексте. Проведённые исследования позволяют прийти к выводу, что независимо от того, живут ли они на Родине или в эмиграции, южные поэты, умело использующие возможности информационных технологий, своим литературным творчеством обозначают начало нового этапа в контексте перспектив решения данной проблемы.

Ключевые слова: Этническая разделённость, Южный Азербайджан, единый Азербайджан, идея национального единства.

THE IDEA OF THE UNITY OF THE MOTHERLAND IN THE POETRY OF SOUTHERN AZERBAIJAN

Fikret SULEYMANOGLU

*PhD in Philology, Senior Research Fellow,
Nizami Ganjavi Institute of Literature, Azerbaijan
National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan
E-mail: fikret55@mail.ru
ORCID: 0000-0003-2425-1085*

Date of submission: 02.02.2025

Date of revision: 13.03.2025

Date of acceptance for publication: 02.04.2025

ABSTRACT

The issue of ethnic division (divided nations) remains one of the most pressing problems in contemporary global politics. The term ‘divided ethnos’ typically refers to peoples whose historical ethnic territories have been fragmented by modern state borders due to various political and historical circumstances. In such cases, the ethnic boundaries shaped over centuries do not align with the official geopolitical borders. The division of an ethnic group, regardless of its geographic location or population size, poses serious challenges not only to the group itself but also to its surrounding regions and, in some cases, to global stability, as exemplified by cases such as Korea, Taiwan, and Kashmir.

Today, numerous divided ethnic groups exist across the world. Among them are the Azerbaijani Turks living in the Republic of Azerbaijan, as well as in the Azerbaijani-inhabited border regions of Iran, Georgia, and Russia, areas that historically belong to the Azerbaijani people. Undoubtedly, this group also includes the hundreds of thousands of compatriots who were forcibly displaced from their ancestral lands in Armenia. In the collective consciousness of Azerbaijani society, whose territory was divided between Russia and Iran two centuries ago, ideas concerning the fragmentation of the homeland and aspirations for the reunification of its lands have found varied expression. While these ideas have at times been discussed in political and legal frameworks, they have most consistently and vividly manifested in the literary sphere.

In the current context of the independent Republic of Azerbaijan, marked by its growing economic, political, and military strength and emergence as a regional leader, there is a noticeable resurgence of the idea of national unity and independence among intellectuals and literary figures in Southern Azerbaijan. This idea is gradually gaining strength and attracting wider attention. Notably, despite harsh repression, Southern Azerbaijani poets representing diverse literary traditions and worldviews play a significant role in spreading these ideals. This article analyzes and evaluates their literary works in this context. The findings suggest that, regardless of whether they reside in their homeland or in exile, Southern Azerbaijani poets are skillfully utilizing the opportunities afforded by modern information technologies. Their literary activity signals the beginning of a new phase in addressing the issue of national unity.

Keywords: *Ethnic division, Southern Azerbaijan, united Azerbaijan, the idea of national unity.*

Giriş

Müstəqil və çağdaş siyasi sistemə malik Azərbaycan Respublikasını öz gələcəyi üçün böyük təhdid kimi qəbul edən İranın dini-siyasi elitası, xüsusilə də fars millətçiləri hesab edirlər ki, Arazın şimalındakı inkişaf istər-istəməz Cənubi Azərbaycanda on milyonlarla iranlı türkün düşüncəsində bütöv və böyük Azərbaycan ideyasını bəsləməkdədir.

Professor Nəsim Nəsimzadənin bununla bağlı fikirləri mövcud reallığı daha doğru əks etdirir: *“İranda Azərbaycan məsələsi... həm də parçalanmış millətlər problemi qəbilindədir... İrandakı azərbaycanlılar dünya azərbaycanlılarının böyük hissəsini (təxminən 70 faizini) təşkil edir. Şimali Azərbaycanın varlığı Türkiyənin mədəni təsiri İrandakı azərbaycanlıların milli konsolidasiya prosesində müsbət amil olmuş və onları siyasi dövlət təşkilinə ruhlandırmışdır”* (Nəsimzadə, 1997, s.221).

Bütöv Azərbaycan dedikdə, bir qayda olaraq İranın şimal-qərbində sahəsi 170.200 kv.km, əhalisi təxminən 30 milyon olan Cənubi Azərbaycan adlandırılan bölgə və 86.600 kv.km ərazisi BMT tərəfindən rəsmən tanınan, əhalisinin sayı 10,2 milyon olan Azərbaycan Respublikasının birliyi və müstəqilliyi nəzərə tutulur. Yəni ərazisi 256.800 kv.m, əhalisi 40 milyona yaxın olan bir ölkə.

Mövcud dünya şərtlərində İranda vahid Azərbaycan probleminin siyasi və ya hüquqi müstəvidə hər hansı formada müzakirəsi nəinki qeyri-mümkündür, hətta olduca təhlükəlidir. Belə ki, rejim bu cür fikirləri az qala orta əsr üsulları ilə boğur. İranda Azərbaycan türklərinin nəinki siyasi-hüquqi birliyi, elə mədəni birliyi də xəyanət hesab olunur. Dini-siyasi rejim bu bölünmüş etnosun gələcəyinə ancaq *“vahid şia ümməti”* prizmasından, həm də özünün tam nəzarəti altında saxlamaq perspektivindən yanaşır və bunun üçün müvafiq *“təربiyələndirici tədbirlər”* həyata keçirməkdən də çəkinmir. Amma həlli get-gedə dönməzlik nöqtəsinə yaxınlaşmaqda olan bu problemin ədəbi müstəvidə – poeziya və nəsrə bu ya digər formada ifadəsi də bütün təzyiqlərə rəğmən son illərdə yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmaqdadır.

I. Problemin tarixi

Qacar Dövləti (*Mamalek-e Mahruse-ye Qacar*) ilə Rus İmperiyası arasında bağlanmış Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri tarixi Azərbaycan torpaqlarını Astaraçay, Bolqarçay və Araz çayı ilə rəsmən iki hissəyə böldü və bununla da Azərbaycan türklərinin son iki yüz illik taleyinə damğa vuran, milli şüurunda dərin yaralar açan etnik parçalanma problemi ortaya çıxdı. Böyük şairimiz Bulud Qaraçurlu Səhəndin təbirincə desək:

*Sonra da parçalandı
Vətənimiz aradan.
Bir qolçomaq zorladı
Başqa qolu zorbadan* (Səhənd, 2012, s.357).

Əlbəttə, ilk dövrlərdə Rusiya İmperiyası və İran arasında ciddi qorunan sərhədlərin olmaması, eləcə də Şimalla Cənub arasında istər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi gediş-gəlişin asanlıqla səbəbindən bu tarixi qırılma hadisəsi milli düşüncədə parçalanma ilə bağlı bu gün təsəvvür etdiyimiz təlatümü yaratmadı. Otaylı-butaylı Azərbaycanı yenidən birləşdirmək ideyası icimai fikrin, ədəbiyyatın əsas mövzularından birinə çevrilmədi, xalqımızı bu ədalətsizliyin aradan qaldırılması uğrunda mübarizəyə sistemli şəkildə səfərbər edib hazırlaya bilmədi.

Şübhəsiz ki, burada nəinki strateji, heç taktiki düşüncəyə belə sahib olmayan milli ziyalı kütləsinin yoxluğu həlledici rol oynamışdır. Bura uzaqgörən milli dini liderlərin yoxluğunu da əlavə edirik. Belə ki, Qacarlar dövründə indi İran adlanan ölkədə *“vahid şia milləti”* düşüncəsini mənimsəmiş cənublu türk dindarlar dindən çox şahın qulluğunda idilərsə, Şimalda yeni yaranan ziyalı təbəqəsi və dini rəhbərlər də rus çarının Tiflisdəki canişininin pul kisəsindən asılı idilər. Əslinə qalsa, söhbət *“azərbaycanlı”, “türk”* şüurunun olmamasından gedir. Ona görə də akademik Mirzə İbrahimov haqlı olaraq yazırdı: *“XIX əsrin sonlarına, XX əsrin əvvəllərinə qədər bir sıra müsəlman*

ölkələrində xalqların milli mənsubiyyəti ilə dini əqidələri eyniləşdirilir, "islam milləti" kimi işlənirdi" (İbrahimov, 1990, s.14).

Milli kimliyə dini mənsubiyyət prizmasından yanaşma az qala dövrün bütün yazarlarının düşüncəsində hakim idi. Məsələn, Hacı Rza Sərraf 1906-cı ildə ana dilində qələmə aldığı bir şeirində mənsub olduğu yatmış millətə "milləti-İslam" deyərək səslənirdi:

*Ey milləti-İslam, oyan, vaxti-səhərdir,
Bəsdir, bu qədər yatma, çürürsən nə xəbərdir.
Dur, vaxti-səhərdir* (Sərraf, 1962, s.75).

Heç şübhəsiz ki, müstəqil milli dövlətin olmaması – Vətənin hər iki hissəsinin fərqli dini-siyasi rejimlərin hökm sürdüyü imperiyaların tabeçiliyində qalması birlik məsələsinin ortaya çıxmasına, düşüncələrə hakim kəsilməsinə imkan vermirdi. Dünyada və bölgədə baş verən hərbi-siyasi proseslərin milli şüurun oyanmasında yaratdığı bəzi qıpırdanmaları nəzərə alsaq, bu proses XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

Əlbəttə, burada Səttarxan (1868-1914) və Xiyabani (1880-1920) hərəkətlərinin milli şüurda yaratdığı inqilabi dəyişikliklərin guya milli birlik ideyalarını da özündə ehtiva etdiyi barədə bəzi fikirlərin heç bir tarixi əsası olmadığını da ayrıca qeyd etmək lazım gəlir. Belə ki, Məşrutə dövründə **"İrana demokratiya, Azərbaycana muxtariyyət"** şüarının daşdığı məna yükü açıq-aydın ortadadır. Reallıqda bu hərəkətin Azərbaycanın birliyi ideyası ilə heç bir əlaqəsi yox idi. Yəni hərəkət dövründə insanlar Təbriz küçələrinə parçalanmış vətəni birləşdirmək üçün yox, İranda demokratik idarəetmə yaratmaq və Cənubi Azərbaycana muxtariyyət əldə etmək üçün çıxırdılar. O ki, qaldı Xiyabani hərəkətinə, burada da məsələ fərqli deyildi. Xiyabani İran mərkəzi hökumətini qəzəbləndirməmək üçün yaratdığı muxtar dövlətin adını Azərbaycan əvəzinə "Azadistan" qoymaq bir yana, hərəkətin mərkəzi orqanı "Təcəddüd" qəzetini də fars dilində dərc etdirirdi. Onun qəzetdə dərc olunmuş "Azərbaycan" sərlövhəli məqaləsindən aşağıdakı sətirlərə baxmaq kifayətdir ki, Xiyabaninin birlik ideyasına münasibəti görülsün: *"Ey əziz Azərbaycan, sən bir iti gözsən ki, İran sənənlə Qərb mədəniyyətinə baxır. Sən bir həssas və mütəəssir olan ürəksən ki, bu Vətən dünya işığını sənənlə hiss edir..."* (Xiyabani, 1961, s.21). Deməli, Xiyabani öz xalqına nə qədər bağlı olsa da, onun üçün vətən real olaraq bütöv İran olmuşdur...

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, birlik ideyası Cənubda deyil, əvvəlcə daha mütərəqqi siyasi baxışları mənimsəmiş Şimali Azərbaycan ziyalıları arasında intişar tapmışdır. Belə ki, Vətənin birliyi ideyasının ədəbi müstəvidə ilk dəfə Şimalda böyük dramaturq Cəfər Cabbarlı tərəfindən dilə gətirildiyinin şahidi oluruq. O, hələ 1923-cü ildə qələmə aldığı, tam mətni tapılmayan "Araz çayı" adlı faciəsində yazırdı:

*Araz çayı, qalx aradan,
Qoy birləşsin Azərbaycan!* (Məmməd, 1954, s.41)

Bu mövzu böyük vətənpərvər şairimiz Hüseyn Cavid də düşündürürdü. O, 1930-cu ildə cənublu-şimalı Vətən övladlarının taleyindən bəhs edən və mətni indiyədək tapılmayan "Telli saz" dramında Vətənin birliyi ideyasını da ön plana çəkmişdir (Hüseynova, s.22).

Bu da bir həqiqətdir ki, hər şeydən öncə siyasi məsələ olan vətənin birliyi məsələsinin perspektivlərini ilk növbədə millətin mənsub olduğu siyasi dairələr müəyyən etməli və problemin həlli yollarını millətə açıqlayıb söyləməlidir. Bunun üçün isə gündəlik fəal iş aparan milli siyasi qurumlar (*partiya, birlik, dərnək və s.*), başlıcası da, heç olmasa, vətənin bir hissəsində milli dövlət qurumu olmalıdır.

Bu imkan 1918-ci ilin 28 mayında Şimalda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması ilə yarandı. Lakin Azərbaycan türklərinin gələcək inkişafına yeni istiqamət verən bu strateji tarixi hadisə İran tərəfindən, necə deyirlər, süngü ilə qarşılandı. Qacarlar dövləti belə "arqument" irəli

sürürdü ki, Azərbaycan adlı bölgə İranın tərkibində bir əyalətdir və Kür çayından şimalda heç vaxt bu adda yer olmayıb, ona görə də Qafqazda Azərbaycan adlı dövlət yaradıla bilməz. Amma indiyədək də fars və erməni tarixçilərinin tez-tez səsləndirdiyi bu iddiaları hələ II Yekaterinanın Tiflisə göndərdiyi elçi – polkovnik S.D.Burnaşev 1793-cü ildə nəşr etdirdiyi “*Persiyada Aderbijan vilayətinin təsviri*” adlı əsərində açıq-aydın şəkildə təkzib edir. Belə ki, müəllif nəinki Kürdən cənubdakı xanlıqları, eləcə də çayın şimalındakı bütün xanlıqların ərazilərini dəfələrlə Azərbaycan torpaqları adlandırır. Yəni Rusiya İmperiyasının gələcəkdə işğal etməyi planlaşdırdığı Persiyanın bu ərazilərini bütöv Azərbaycanın bir hissəsi kimi tanıyıb təqdim edir (Бурнашев, 1793).

Amma Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu qısa müddət (23 ay) ərzində fərqli daxili və xarici maneələrə rəğmən bir sıra strateji problemlərin həllinə nail olsa da, nəinki vətənin bütövlüyü haqqında düşünməyə imkan tapa bilmədi, heç özünün halal ərazilərinin bir sıra hissələrində öz hakimiyyətini də bərqərar edə bilmədi...

Sövet hakimiyyətinin qurulması ilə Şimali Azərbaycanda yeni bir ab-hava yaransa da bütöv vətən ideyası uzun müddət Cənubda olduğu kimi Şimalda da qeyri-mümkün oldu. Şovinst Rza şah hər hansı bir türkün “vətənin birliyi”ndən danışması bir yana, heç ana dilində yazıb-oxumasına belə icazə vermir, qeyri-farslara – xüsusən də Azərbaycan türkünə öz özlərinə ana dilində ağı deməyi belə qadağan edirdisə, sovet totalitar rejimində də hər kəs diktator Stalinin barmağını uzatdığı tərəfə baxmağa məcbur idi. O tərəfə baxmayan yüzlərlə ziyalı (*Hüseyn Cavid, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Ömər Faiq, Salman Mümtaz və b.*) məhz buna görə “millətçi”, “pantürkist” adlandırılaraq cismən məhv edilmiş və ya uzun illər QULAQ* həyatı yaşamağa məhkum qalmışdır.

Şovinst Rza şahın milli vətənpərvər qüvvələrə – öz xalqını, vətəninə sevmə yazıçılara, şairlərə, ziyalılara ağılasığmaz zülmərlər etməsinə, zindanlara atmasına, güllələtdirməsinə, asdırmasına baxmayaraq XX əsrin 30-cu illərində Cənubi Azərbaycan ədəbi mühiti xeyli canlanmışdı. Vətənpərvərlik poeziyası, publisistika, nəsr, ümumiyyətlə, ədəbiyyat inkişaf səviyyəsinə qədəm qoymuşdu. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda Şəms Kəşməi, Şuri Bəxşayiş, Mahmud Qənizadə, Siqqətülislam kimi şairlər xalq, vətən məhəbbəti, ikiyə bölünmüş vətən ideyasını öz şeirlərində sənətkarlıqla əks etdirmişlər (İbrahimov, 1983, s.30).

Amma professor Nəsim Nəsimzadənin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi “*Sovet Azərbaycanının Cənuba münasibətindəki etinasızlığı da şah siyasətinin ayaq açmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Şimalda etnonimin və əlifbanın dəyişdirilməsi, sərhədin bağlanması ilə yanaşı, Cənub mövzusunda siyasi-ideoloji məqsədlərlə istifadə mədəni əlaqələrinin ölgünlüyü və s. vahid Azərbaycan ideyasına zərbə vurmuş, otaylı-butaylı Vətənin bir-birindən yadlaşmasına gətirib çıxartmışdı*” (Nəsimli, 1997, s.221).

II Dünya müharibəsinin regionda yaratdığı nüfuz bölgüsü nəticəsində 1941-ci ildə Sovet qoşunları Cənubi Azərbaycan ərazisinə daxil olduqdan bir qədər sonra yerli əhali arasında belə bir fikir formalaşmağa başlamışdı ki, tezliklə onlar Şimali Azərbaycana birləşəcəklər. İş hətta o dərəcəyə çatmışdı ki, Cənubda çox böyük iqtisadi və insani gücə malik şahsevən tayfasının Azərbaycanın rəhbəri Mir Cəfər Bağirovla görüşə gəlmiş nümayəndələri ona açıq-aydın şəkildə Şimalla birləşmək arzularını bildirmişdilər (Həsəni, 2023, s.354).

Yaranmış global hərbi siyasi vəziyyətdən bəhrələnməyə çalışan M.C.Bağirovun bu məsələ ilə bağlı dörd variantlı planı isə belə idi:

1. Cənubi Azərbaycanın Şimalla birləşməsi.
2. Mümkün olmasa, müstəqil Azərbaycan Xalq Respublikasının yaradılması.
3. Mümkün olmasa, müstəqil burjua-demokratik respublikasının yaradılması.
4. Mümkün olmasa, İran daxilində Azərbaycan milli mədəni muxtariyyətinin yaradılması (Həsəni, 2023, s.46).

* QULAQ – 1930-cu illərdən 1950-ci illərə qədər, Stalin dönməsində məcburi əmək düşərgələrini idarə edən dövlət qurumu.

Lakin əvvəlcə bu plana isti münasibət göstərən SSRİ rəhbərliyinə ümid bağlayan M.C.Bağirovun bütün söylərinə baxmayaraq onun nəzərdə tutduğu variantlardan heç biri baş tutmadı. Sovet qoşunları guya beynəlxalq sülh naminə global güclərin təzyiqi ilə 1946-cı ildə Cənubi Azərbaycandan çıxarıldıqdan sonra cəmi bir il ömrü olan Azərbaycan muxtariyyəti də şah rejimi tərəfindən qanla devrildi. Böyük şairimiz Səhəndin sözləri ilə desək:

*Tarixdə Vətənə, hədəfə, yola
Can qurban edənlər heç də az deyil.
Əzizlərin qurban verənlər də var,
(Minaya aparmış oğlunu Xəlil)*
Ancaq bir millətin qurban olmasın,
Tarix göstərməyir, heç vaxt, heç zaman.
Qoy bir də söyləyim dünyalar bilsin:
Sülhə qurban oldu bu Azərbaycan! (Səhənd, 2012, s.319).*

Amma bunu da qeyd etməliyik ki, II Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycanın birliyi məsələsi tarixdə ilk dəfə ən yüksək siyasi səviyyələrdə müzakirə olundu və bunun nəticəsində Azərbaycan türklərinin ictimai şüurunda vətənin birliyi məsələsi güclü şəkildə intişar tapıb inkişaf etməyə başladı. Bu hadisələr həm də istər Şimalda, istərsə də Cənubda ədəbiyyata yeni gələn yazıçıların yaradıcılığına tamamilə başqa bir istiqamət və inam verdi. Həmin dövrdə Cənubda baş vermiş ictimai-siyasi və ədəbi hadisələrin əsas fiqurlarından olan akademik Mirzə İbrahimov yazırdı: *“Azad gələcəyə inam, əvvəl-axır zalimlərin məhv ediləcəyinə, qaranlığın çəkilib səhərin açılacağına sarsılmaz inam şairlərin ürəyinə xalq və vətən məhəbbətilə dolmuşdur və bu məhəbbətlə də nəsil-dən-nəslə keçmişdir. Bəli, vətən eşqi, xalqa məhəbbət insanın fikrini hərəkətə gətirərək, iradəsini möhkəmlədən ecəzkar qüvvədir və bu işıq saçan qüvvə həmişə Cənub şairlərini ilhamlandırmışdır”* (İbrahimov, 1983, s.30).

II. Cənublu yazıçılar arasında vətənin birliyi məsələsinə fərqli baxışlar

Milli Hökumətin süqutundan sonra Cənubi Azərbaycanın rəngbərəng ədəbi dairələrində ictimai-siyasi baxımdan, fikir və fəaliyyət nöqtəyi-nəzərindən üç cərəyan özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi. Onları elmi ədəbiyyatda adətən şərti olaraq *“Azərbaycançı”*lar, *“Turançı”*lar və *“Marksist”*lər adlandırırlar.

*“Azərbaycançı”*lar Cənubda milli muxtariyyət yaradılması, kollektiv milli hüquqların (*yerli özünüidarə, ana dilində təhsil, mətbuat, ictimai birliklər və s.*) təmin olunması və perspektivdə – yerli və beynəlxalq şəraitin imkan verəcəyi təqdirdə Şimalla birləşib vahid, müstəqil Azərbaycan dövləti yaratma ideyasını müdafiə edirdilər.

“Marksistlər” adlandıran ikinci qrup milli ziyalılar xilas yolunu İranda proletar inqilabının qələbəsində görür və bundan sonra bütün problemlərin sosializm bayrağı altında ümumdövlət müstəvisində həll olunacağını düşünürdülər.

“Turançılar” isə nəinki *“Azərbaycan”* və *“azərbaycanlı”* sözünü qəbul etmir, hətta bunu *“fars şovinizminə xidmət”* adlandırırdılar. Onlar mövcud milli problemlərin *“Azərbaycan adlı qəfəsdən xilas edilib”* ümumtürk kontekstində – Turan müstəvisində həll olunacağı ideyasını təbliğ edirdilər.

Cənublu şairlər arasında *“Azərbaycançılar”*ın ən parlaq nümayəndəsi heç şübhəsiz ki, **Bulud Qaraçurlu Səhənd** (1926-1979) idi.

Səhəndin Vətənin ikiye bölünməsinə – birlik probleminə müraciəti təsadüfi deyildi. 1941-1946-cı illərdə Cənubda cərəyan edən və fəal iştirakçısı olduğu milli hərəkətin faciəvi sonluqla başa çatdığı günlərdə Səhəndin azadlıq və birlik arzuları ciddi zədə almışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 26 yaşlı gəncin zindanda (1952) qələmə aldığı *“Araz”* poeması ədəbiyyatımızda belə bir təhlükəli siyasi mövzuya həsr olunmuş ilk iri həcmli poetik əsər idi. Bu baxımdan *“Araz”* hətta Xalq şairi Bəxtiyar

* İbrahim peyğəmbərin öz oğlu İsmayılı qurban kəsmək üçün Mina dağına aparması nəzərdə tutulur.

Vahabzadənin 1958-ci ildə yazdığı məşhur “Gülüstan” poemasını da xeyli qabaqlamışdı. Araşdırmalar göstərir ki, Cənub kontekstində yanaşdıqda, həm tarixi baxımdan, həm də epik əsər səviyyəsində bu ideyanın birmənalı olaraq Səhənddən başladığını söyləmək olar:

*Görəsən bu ayrılıq
çatacaqdır mı başa?
İki qardaş bir daha
yaşayacaqdır qoşa?* (Səhənd, 2012, s.372)

O, 1966-cı ildə qələmə aldığı “Bir məzar boyunda yer soracağında” əsərində isə daha da irəli gedərək deyirdi:

*Yurdumu-yuvamı basıb alanlar!
Fəqət, neçə qarış yer verin mənə.
Bütün sizin olsun bu ölkə-diyar,
Bir məzar qayırım Anam Vətənə!* (Səhənd, 2012, s.311)

Heç şübhəsiz ki, daha aktiv və daha kütləvi olan ikinci cərəyanın – “marksist”lərin ən tanınmış nümayəndəsi isə **Əlirza Nabdil Oxtaydır** (1944-1971). O, birmənalı olaraq radikal inqilabçı idi. Lakin onun dünya kommunist hərəkatında parçalanmalar nəticəsində yaranmış revizionizmə qarşı çıxan cərəyanlardan biri – stalinçi-maoçu topluma aid olduğu da şübhə doğurmur. Oxtay bunu heç gizlətmirdi də. Məsələn, “Azərbaycan və milli məsələ” adlı əsərində yazırdı: “*Stalin və Mao Tszedun milli məsələnin həlli üçün çox dəyərli yollar göstərmişlər. Onlar bizə öyrədiblər ki, hakim millətin şovinistliyi və məhkum millətin ifrat nasionalizmi vahid ziddiyyətin iki tərəfini təşkil edir*” (Oxtay, 2009, s.144). Beləliklə o, Pəhləvilərin zorla farslaşdırma siyasətini və milli hüquqlar uğrunda savaşımların asimmetrik mübarizəsini eyni tərəziyə qoyur, Azərbaycan Demokrat Fırqəsi tərəfdarlarını “**Azərbaycanın taleyini İrandan ayırmaqda**” ittiham edirdi (Oxtay, 2009, s.125).

Oxtay üçün cəhalət qaranlığına məhkum edilmiş İran cəmiyyətinin qurtuluşunun əsası sinfi mübarizə idi, ona görə də bu mübarizəni dəstəkləməyən fikirləri nəinki qəbul etmir, hətta onları sözün həqiqi mənasında süngü ilə qarşılayır, milli birlik ideyası, müstəqillik tərəfdarlarını “*Qızıl ordunun şirniyyatının başına yığılan milçəklər*” (Oxtay, 2009, s.125) adlandırırdı.

Belə görünür ki, o, hətta SSRİ-də tətbiq olunan Lenin muxtariyyətinin deyil, baş tutmayan Stalin muxtariyyətinin tərəfdarı olmuşdur. Amma o heç fərqi də deyildi ki, müqayisədə daha liberal olan Lenin ideyalarının tətbiq edildiyi SSRİ-də Azərbaycan türklərinin adının zorla dəyişdirilib “azərbaycanlı” yazdırılması, Gəncənin Kirovabad, Xankəndinin Stepanakert adlandırılması və İranda eyni xalqın “azəri”, qədim Urmiyanın Rızayeh adlandırılması bir medalın fərqli üzvləridir. Hətta oxşar kitəllər geyinən iki diktatorun – Stalin və Rza şahın ruslaşdırma və farslaşdırma siyasətlərinin formal tərəflərinə baxmayaraq məzmunları da eyni idi – işğal, istismar və assimilyasiya.

Fikrimizcə, Cənublu yazıçılar arasında üçüncü cərəyana – “Turançılar”a isə **Əli Təbrizli** (1929-1998) rəhbərlik etmişdir. Onun milli problemlərə ümumtürk/Turan kontekstində yanaşma tərzini aşağıdakı fikirlərindən aydın görmək olur: “*Özğələri bizə Türk deməkdən çəkinmirlər, vəli özümüzünkülər cin bismillahdan qorxan kimi üşünürlər, çünki ya özlərinə etimad nəfsləri yoxdur və ya başqa yerlərdən dəstür və ya diktə belədir*” (Şamil).

Şair “Ərdəbil” şeirində bütün türk xalqlarını açıq-aydın şəkildə birliyə səsləyir, onların gələcəyini, azadlıq və inkişafını birlikdə görürdü:

*Birləşə Türkiyə və dünyada hər nə türk var:
Qırğızıstan-ü bu türk-ü Özbəkistan, Ərdəbil!
Ölmərim görsəm ki, olmuş cümlə bu millətləri
Bir-birinə mehriban-ü canü-canan, Ərdəbil!* (Ağcaköylü, 1962, s.30)

Əli Təbrizli bu məqsədə çatmaq üçün Türkiyədəki qardaşlarını da bu mübarizəyə dəvət edir və “Türkiyə milləti” adlı şeirində yazırdı:

*Ürəyimiz birdir, birdir sözümüz,
Yaxından görüşmək istər gözüümüz,
Bir fikir etməliyik indi özümüz,
Çoxalsın ortada günbəgün ülfət,
Ey Türkiyə milləti, ey qəhrəman millət! (Ağcaköylü, 1962, s.34)*

Məhz onun bu mövqeyi Əlirza Nabdil Oxtayı qəzəbləndirir və o, Əli Təbrizlinin pantürkist mövqeyə keçərək marksistlər və azərbaycançılarla mübarizəyə başladığını, bütün türkləri birləşdirmə ideyasını özünə şüar seçdiyini bildirirdi. Oxtay qeyd edirdi ki, Əli Təbrizlinin əks-inqilabçı şeirlərini yalnız onun təsirində olan bir qrup adam ruh yüksəkliyi ilə qarşılayır, belə şeirlərin əks-inqilabi xüsusiyyəti ondadır ki, o türkləri sinfi mübarizədən çəkinməyə, irticaçı və kapitalist yerliləri ilə birləşməyə çağırır, pantürkist kimi İran tarixinin türk soyu ilə fars soyu arasında mübarizədən ibarət olduğuna inanırdı. (Oxtay, 2009, s.129).

Əlbəttə, bunu da qeyd etməliyik ki, Cənub poeziyasında “birlik” anlayışına tamamilə fərqli yanaşmalar da var. Onlardan biri də müstəqil Azərbaycanın Cənuba birləşdirilməsi (!) ilə bağlı fikirlərdir. Məsələn, P.V.Kayvan bu birliyi Şimalın Cənuba birləşdirilməsi kimi düşünür və yazır:

*Nəsimi, Babəkdir qeyrətli atam,
Gərəkdir yurdunda onlara çatam,
Şimalı Cənuba yenidən qatam,
Onda ürəyimdən gedər bu məlal... (Nəbioğlu, 2013, s.177)*

Göründüyü kimi, şair nədənsə Cənubu dini klerikal diktaturanın caynağından qurtarıb Şimala – müstəqil, sivil dövlətə birləşdirmək əvəzinə Şimalı yenidən Cənuba birləşdirməklə bu “məlal”dan qurtulacağına ümid edir. Onun “qurtuluş”la bağlı bu “arzu”su Azərbaycanın yenidən İrana birləşdirilməsi üçün iki əsrdən artıqdır ki, dəridən-qabıqdan çıxan fars millətçilərinin reallıqda heç bir qarşılığı olmayan, gecə-gündüz xəyal etdikləri məlum imperialist düşüncələrlə üst-üstə düşür.

III. İslam inqilabından sonra ədəbiyyata gələn şairlərin birlik məsələsinə baxışı

Ədəbiyyat zamanəsinin – təbiətdə, cəmiyyətdə və insan təfəkküründə baş verən hadisələrin aynasıdır – fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Cənublu yazıçıların əsərlərinin araşdırılması da bu fikri birmənalı olaraq təsdiqləyir. Yaşlı nəsillə yanaşı, ədəbiyyata təzə gələn gənc nəslin nümayəndələri də bütün təzyiq və məhdudiyyətlərə rəğmən heç bir halda milli problemlərdən yan keçmir, əksinə, öz əsərlərində bunlara get-gedə daha dərinlən yanaşır, yaşananları öz əsərlərində fərqli aspektlərdən əks etdirirlər.

İslam inqilabından sonra ədəbiyyata gələn şairlər arasında daha çox ana dili ilə bağlı problemlərin ön plana çıxdığını görürük. Bu da təbiidir. Belə ki, İran dini rejimi bu məsələ ilə bağlı ölkə konstitusiyasında təsbit edilmiş ən adi haqları belə qeyri-fars millətlərə, ilk növbədə də ölkənin ən böyük etnik toplumu olan türklərə vermək istəmir.

Əlbəttə, vətənin birliyi ideyası poeziyada dil problemi qədər aktual olmasa da, get-gedə daha geniş dairələri əhatə etməkdədir. Bu baxımdan heç şübhəsiz ki, çağdaş Cənub poeziyasının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan Huşəng Cəfərinin yaradıcılığı diqqəti daha çox cəlb edir. Bir çoxlarından fərqli olaraq o, vətənin bütövlüyü ilə bağlı fikir və düşüncələrini açıq-aydın şəkildə ifadə etməkdən çəkinmir. O, şeirlərindən birinin başlığını xalqın danışiq dilindən aldığı ifadə ilə - “Arzu gülüm güllənəcək!” kimi işlətməmiş və bu frazioloji birləşmə – uğurlu poetik tapıntı sanki şairin birlik arzularının sərgilənməsinə xidmət edən açar olmuşdur (Esmira, 2020, s.14):

*Arzu gülüm güllənəcək,
Bir sel olub sellənəcək,
Uca səslə dillənəcək,
Azərbaycan iki deyil,
Bir ürəkdir bir bədəndə,
Qalsa da qan sahilində,
Olmayacaq farsa bəndə.* (Esmira, 2020, s.14)

Cənublu şairlər harada yaşamalarından (vətəndə və ya mühacirətdə), hansı dünyagörüşünə və ya hansı ədəbi cərəyana mənsubluqlarından asılı olmayaraq vətənin birliyi məsələsinə “aktual mövzu” prizmasından yox, təbii insani haqq məsələsi, millətin ölüm-qalım məsələsi prizmasından yanaşırlar. Elə buna görə də şair Hadi Qaraçay “Zənbil dağı” poemasında yazır:

*Zənbil dağı yurdumuzu böldülər,
Biz ağladıq, amma bizə güldülər,
Çox atalar qərib eldə öldülər,
Çoxları var həsrət qalıb qardaşa.* (Sözdən, 2016, s.771)

Elə bu cür yaşamlara görə Cənubda birliklə bağlı yazılan hər hansı ədəbi əsərə rəsmi dairələr istər-istəməz antimilləti siyasi əsər, dövlət əleyhinə cinayət fəaliyyəti kimi baxır və cəzalandırırlar. Çağdaş Cənub poeziyasının aparıcı simalarından Rəsul Qədinin “Vətənin qüzeyi, cənubu olmaz!” adlı şeirində bu zorakı parçalanmaya münasibət də açıq və qətidir:

*...Vətənin Qüzeyi, Güneyi olmaz,
Təbriz gözüümüzdür, Bakı qaşımız.* (Qədiri, 2017, s. 60)

Atila Maralanlı isə “Məni, mənə qaytarın!” adlı şeirində yasaqlar içində doğulduğundan, bu vətəndaşlığı özünün seçmədiyindən, başqalarının seçdiyindən təəssüf hissi ilə bəhs edir, sanki yasaqlar altında dustaq olan azadlıq ruhunun hayqırtısının sözlə portretini çəkir:

*Bu gün
Ruhumun ən dərin qatlarında dolaşan bir səs
Uzun illərdən bəri çağırır məni.
Yalvarır, bağırır, hayqırır!
– Qurtarın məni məhbəsdən!
Məni mənə qaytarın,
Məni mənə qaytarın!* (Cənubi, 2015, s. 45)

İranda siyasi fəallığı ilə seçilən, Cənubi Azərbaycan Milli Oyanış Hərəkatının əsasını qoyan, Azərbaycan türklərinin milli hüquqları uğrunda mübarizə aparan və buna görə də Qərbdə mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olan Mahmudəli Çöhrəqanlı “Türk elləri, mənim elim” poemasında qədim və şərəfli tarixə malik böyük Turanın obrazını yaradıb. (Esmira, 2016, s. 248)

*Bölük-bölük, parçalanan,
Yabançıyı qardaş sanan!
Düşmənləri haqqın danan,
Türk elləri, mənim elim.* (Esmira, 2020, s.24)

Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, Mahmudəli Çöhrəqanlı sonralar müsahibələrinin birində İranın ərazi bütövlüyünə qarşı olmadığını, Türkiyə və ya Azərbaycan Respublikası ilə birləşməyə can atmadığını bildirmişdir. Sadəcə olaraq dini rejim altında yaşamaq istəmədiklərini, ölkədə demokratiyanın olmasını arzuladıqlarını, İranı Azərbaycan türklərinin təbii haqlarına hörmətlə yanaşan federal bir dövlət olaraq görmək istədiklərini vurğulamışdır (19).

Cənubda Ərdəbil ədəbi mühitinin yetirdiyi istedadlı şairə Mihən xanım Kəriminin yaradıcılığında məhəbbət şeirləri ilə yanaşı vətənpərvərlik mövzusu da üsünlük təşkil edir. O, “Tikə-tikə” adlı şeirində vətənin əcnəbilər tərəfindən parçalanıb tikə-tikə edilməsindən şikayət edir:

*Yarı oyan, yarı bu yan, aralandı yar yarından,
Vətən oldu iki parça, əcnəbilər sökə-sökə.
Başsız yetim satını tək Quzey-Güneyə paylandıq,
Könülsüz öz əlimizlə ara divar tikə-tikə.* (Kərimi, 2016, s.7)

“Yurd arası çəpər olmaz!” adlı şeirində isə artıq bu milli dərdə qarşı sanki üsyan bayrağı qaldırır:

*Hicran odun çəkdimiş bəs daha,
Ayrılığın dərdi qalıb Allaha.*

*Haçnadək tariximiz pozulsun,
Haçnadək istək şeirə düzülün?* (Əhməd; Rzayeva, 2018, s.617)

Almaniyada mühacir həyatı yaşayan yazar Əli Səlamı isə bu vəziyyətə dözməyin mümkünsüzlüyünü bildirib deyir: “*Bu dərdin dəhşətini, böyüklüyünü o zaman anlaya biləcəyik ki, ölkəmiz onların ayaqları altından qurtarsın, azad olsun. Bizim də danışmağa, yazmağa onlar qədər haqqımız olsun*” (Səlamı, 2023, s.12).

Nəticə

Araşdırmalar bunu deməyə əsas verir ki, vahid Azərbaycan ideyası Cənub ədəbiyyatında Şimaldan fərqli olaraq daha gec – 1941-1946-cı illər dövründə intişar tapmışdır. Buna SSRİ və Azərbaycan SSR rəhbərliyinin həmin dövrdə bölgəyə yönəlik siyasi-iqtisadi və hərbi planları təkan vermişdir. Milli Hökumət devrildikdən sonra isə bu cür düşüncələr yalnız qeyri-mətbu əsərlərdə və gizli ədəbi məclislərdə ifadə olunmuşdur. Amma son dövəmdə – İslam inqilabından sonra Cənubi Azərbaycan yazarlarının, daha çox da mühacirətdə yaşayan yazarların əsərlərində, xüsusən də poeziyada vahid Azərbaycan ideyası ilə bağlı fikirlər get-gedə daha da ucadan səslənməkdədir. Həm də harada yaşamalarından (vətəndə və ya mühacirətdə) asılı olmayaraq cənublu şairlər ana dilinin hüquqları və vətənin birliyi ideyasının daha geniş kütlələr arasında yayılması işində asimmetrik mübarizənin ön sırasındadırlar. İnformasiya texnologiyalarının yaratdığı qarşısı alınmaz imkanlar İranda amansız basqı və müqavimətə rəğmən problemin həlli perspektivləri ilə bağlı yeni mərhələnin başlanğıcına işarə edir. Artıq fərqli dünyagörüşlü cənublu fəallar mənsub olduqları təşkilatların simvollarına sadıq qalmaqla vahid ücrəngli bayraq altında çıxış düşüncəsini də mənimsəməkdədirlər. Demokratiya və hüquqi dəyərlərin sürətlə yayıldığı indiki dövrdə dünya ölkələri ilə geniş iqtisadi, siyasi, elmi və mədəni əlaqələri olan İranda Azərbaycanın birliyi məsələsi ilə bağlı ədəbi cameədəki fəaliyyətlər yaxın gələcəkdə bu problemin poeziyada və ictimai fikirdə daha da dərinləşməsinə təkan verə bilər. Amma bunu da unutmaq olmaz ki, bu təbii milli düşüncəyə qarşı duran, “Şimalı yenidən Cənuba birləşdirmək” üçün hər cür fitnə-fəsada əl atan “milli” manqurtlar da boş durmur...

ƏDƏBİYYAT

- Ağcaköylü, A. (1962). Tebrizli Aliden seçmə şiirlər. “Türk kultürü”, № 2.
Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası /Tərtib edən Məmmədli, P/. Bakı, “TEAS Press”, 2015.
Çöhrəqanlı, M. (1999). Mənim elim, mənim yolum. Təbriz, “Səhənd yayınları”.
Esmira, F. (2016). XX əsr Cənubi Azərbaycan epik şeiri. Bakı, “Elm və təhsill”.

- Esmira, F. (2020). Huşəng Cəfəri yaradıcılığında milli düşüncənin poetik inikası. "Xalq Cəbhəsi", 20 iyun.
- Əhməd, V; Rzayeva, D. (2018). Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası (XIX-XX əsrlər). Bakı, "Ecoprint".
- Həsənlı, C. (2023). Cənubi Azərbaycan: tarixin yol ayrıcında (1939-1945). Bakı, "Qanun".
- Hüseynova, A. XX əsrin 30-cu illərindəki repressiya şəraitində sovet Azərbaycanı nəsrində bölünmüş vətən ideyasına münasibət. Sumqayıt Dövlət Universiteti "Elmi xəbərlər", cild 13, №2.
- Xiyabani, Ş.M. (1961). Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri. Bakı, "Azərbaycan" ruznaməsi.
- İbrahimov, M. (1983). Dur, vaxtı-səhərdir /XX əsrin birinci qırx ilində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı/. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. II cild, Bakı: "Elm".
- İbrahimov, M. (1990). Dövrün müxtəsər ictimai-siyasi mənzərəsi//Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar. 1900-1985-ci illər, Məqalələr məcmuəsi. Bakı.
- Kərimi, M. (2016). Misilsiz sevgi. Bakı, "Ekoprint".
- Qədri, R. (2017). Şeirlər /Nəşrə hazırlayan Esmira, F/, Bakı.
- Məmməd. A. (1954). Cəfər Cabbarlı. Bakı, "Uşaqgəncnəşr".
- Nəbioğlu, S. (2013). Vüsalın qanadlarında. Bakı, "Elm və təhsil".
- Nəsibzadə N. (1997). Bölünmüş Azərbaycan, bütöv Azərbaycan. Bakı, "Ay-Ulduz".
- Oxtay, Ə.N. (2009). Əsərləri /Nəşrə hazırlayan Qəribli, İ., Qəribli, İl./ Bakı, "Qoliot-Qkub".
- Səhənd. (2012). Qardaş andı /Nəşrə hazırlayan Muğanlı, S./, Tehran, "Afkar".
- Səlamı, Ə. (2023). Bahara yazdıqlarım /Nəşrə hazırlayan Zeynalova, Z./ Bakı, "Optimist".
- Sərraf, H.R. (1912). Divan. Təbriz.
- Sözün asılan arzular. /Nəşrə hazırlayan Esmira, F/. Bakı, "Elm və təhsil", 2016.
- Təbrizli, Ə. (1360). Ədəbiyyat və miliyyət. Tehran, "Atropat kitab evi".
- Бурнашев, С.Д. (1793). Описание областей Азербайжанскихъ в Персии. Курск.
<https://kp.rusneb.ru/item/reader/opisanie-oblastey-adrebizhanskih-v-persii-i-ih-politicheskago-sostoyaniya>

İnternet resursları:

- Şamil, Ə. Əli Təbrizi. <https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3Bli-T%26%23601%3Bbrizi.htm>
- <http://southazerbaijanisnotiran.blogspot.com/2014/01/>
- https://az.wikipedia.org/wiki/Mahmud%C9%99li_%C3%87%C3%B6hr%C9%99qanl%C4%